

Karol Łopatecki

Uniwersytet w Białymstoku
karollopatecki@gmail.com

Religijność żołnierzy w świetle artykułów wojskowych – założenia metodologiczne

Artykuły wojskowe są często wykorzystywanym źródłem historycznym, szczególnie przez historyków wojskowości i prawa. Wzrost zainteresowania tego typu aktami normatywnymi spowodowany był, podobnie jak w innych krajach, wydaniem publikacji źródłowej dotyczącej praw wojskowych¹. Do dnia dzisiejszego dzieło Stanisława Kutrzeby jest podstawowym zbiorem prezentującym artykuły wojskowe, choć akcja wydawnicza w ostatnich latach wskazuje, że niezbędne jest nowe, krytyczne wydanie polskich i litewskich wojskowych aktów normatywnych z epoki nowożytnej².

¹ *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937. W krajach niemieckojęzycznych fundamentalną pracą jest dzieło: E. Frauenholz, *Das Heerwesen in der Zeit des dreissigjährigen Krieges. Teil I, Das Söldnertum*, München 1938; w krajach anglosaskich zaś taką rolę spełnia opracowanie z rozbudowanym załącznikiem źródłowym: W. Winthrop, *Military Law and Precedents*, Washington 1920.

² Od lat 70. XX wieku zaczęto publikować pojedyncze, najczęściej nieznane Kutrzebie artykuły wojskowe. *Artykuły lisowczyków tzw. głogowskie*, [w:] W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, Warszawa–Poznań 1978, s.186–192; *Artykuły hetmańskie*, [w:] Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 34 (1991), s. 295–308; *Ordynacja hetmańska oraz i informacja wszystkim komendantom, pułkownikom, rotmistrzom, porucznikom, chorążym, namiestnikom i całemu rycerstwu, jaki porządek trzymać mają idąc do sztyku przeciwko nieprzyjacielowi i w polowej formalnej bitwie*, [w:] J. Wojtasik, *Ordynacja hetmańska dotycząca taktyki wojsk polskich z początku XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 6 (1960) z. 1, s. 290–292; *Regulamin obozu konfederackiego pod Muszyną*, wyd. A. Wasiak, „Rocznik Sądecki” 13 (1972), s. 253–254; *Regulamin konfederatów barskich ustanowiony w obozie pod Muszynką*, wyd. A. Wasiak, „Rocznik Sądecki” 21 (1993), s. 89–101; *Ryskie artykuły wojskowe z 1600 r.*, [w:] K. Łopatecki, *Charakterystyka „miejskich artykułów wojskowych” na przykładzie Rigischer Artikelsbriefe z 1600 roku*, „Zapiski Historyczne” 78 (2013), s. 33–38; *Artykuły i porządek kasztelański*, [w:] K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym*

Przepisy wojskowe wykorzystywano do analizy różnorodnych zjawisk, mogą one odegrać również istotną rolę w poszerzeniu wiedzy o religijności żołnierzy. Wskazuje się na trzy uzupełniające elementy określające poziom pobożności w wojskach epoki nowożytnej: instytucja kapelanów wojskowych, ceremonie religijne oraz propagowanie koncepcji Boga – Pana Historii³.

Mimo licznych prac wykorzystujących artykuły wojskowe, niewielu badaczy pokusiło się o pogłębioną refleksję na tym typem aktów normatywnych jako źródeł historycznych. Po Stanisławie Kutrzebie zadania tego podjął się Grzegorz Błaszczyk⁴. Postulował on analizowanie artykułów wojskowych jako instrumentu: utrzymania dyscypliny wojskowej, władzy hetmana w sferze polityki, doskonalenia sprawności żołnierzy oraz wychowania wojskowego. W skład tej ostatniej tematyki wchodzić powinno badanie religijności. Uzupełnieniem tych spostrzeżeń są uwagi Urszuli Augustyniak dotyczące wykorzystania źródeł normatywnych do oceny pobożności żołnierzy. Autorka przypisuje im niską wiarygodność przy badaniu religijności. Podstawowe zastrzeżenia to ich propagandowy charakter, prezentacja religijności grupowej (bardziej szlacheckiej niż żołnierskiej) oraz poglądy wynikające w znacznej mierze z konwencji⁵.

ruszeniu (do połowy XVII wieku), Białystok 2013, s. 593–595; *Artykuły pospolitego ruszenia powiatu liwskiego*, [w:] ibidem, s. 595–598; *Artykuły obozowe pospolitego ruszenia*, [w:] ibidem, s. 598–601; *Extrakt Artykułów wojskowych za Nayaśniejszych Krolow Polskich y Hetmanow Wielkiego Księstwa Litewskiego ustanowionych na rozkaz J.O. Księcia Hieronima Radziwilla starosty Krzyczewskiego dla Garnizonu w Slucku sporządzone 29 kwietnia 1733 roku w Zamku Sluckim*, wyd. W. Organiściak, „Z Dziejów Prawa” 5 (2012), s. 375–388; *Artykuły Wojskowe dla Milicyi JO Xiążęcia Jmci Karola Stanisława Radziwilla Wojewody Wileńskiego*, wyd. W. Organiściak, „Z Dziejów Prawa” 4 (2011), s. 321–333; *Artykuły wojenne króla Augusta III*, wyd. W. Organiściak, „Z Dziejów Prawa” 3 (2010), s. 177–185; *Artykuły od JW Pana JM pana Mikołaja Radziwilla*, [w:] M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.

³ Zob. E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce (966–1831)*, Warszawa 1932, passim; W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, op. cit., s. 151–157; J. Ronikier, *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze. Studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706–1725*, Kraków 1992, s. 25–36; U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwilla (1585–1640)*, Warszawa 2004, s. 123–141; K. Łopatecki, *Koncepcja Pana Boga Historii wśród żołnierzy Rzeczypospolitej na przełomie XVI–XVII w.*, [w:] *Religia wobec historii, historia wobec religii*, red. E. Przybył, Kraków 2006, s. 360–370; idem, *Nabożeństwa wojskowe w Rzeczypospolitej szlacheckiej: zarys organizacyjno-prawny*, [w:] *Rzeczypospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 521–539; idem, *Cuius regio eius religio w wojskach Rzeczypospolitej? Kwestia wolności głoszenia wiary wśród żołnierzy w latach dwudziestych XVII wieku*, [w:] *Studia nad Reformacją*, red. E. Bagańska, P. Guzowski, M. Liedke, Białystok 2010, s. 37–50.

⁴ S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów–Warszawa–Kraków 1926, s. 211–213; ibidem, t. 2, s. 339–341; idem, *Wstęp*, [do:] *Polskie ustawy...*, op. cit., s. VII–XXI; G. Błaszczyk, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 31 (1979) z. 2, s. 103–106.

⁵ „Najczęściej odwołujące się do Boga i religii teksty (artykuły hetmańskie i instrukcje królewskie) to źródło mało wiarygodne [...] ze względu na swój propagandowy charakter, a ponadto

Już na wstępie zaznaczę, że badacze wykorzystujący akty normatywne do analizy religijności żołnierzy w okresie wczesnonowoczesnym są nazbyt bezkrytyczni⁶. Przykładem może być książka Margaret Griffin pt. *Regulating Religion and Morality in the King's Armies*, w której autorka za podstawę swych wywodów przyjęła artykuły i instrukcje wojskowe⁷. W niniejszej pracy staram się ukazać założenia metodologiczne, których zastosowanie pozwoli uniknąć błędów i wydobyć ze źródeł znacznie bogatsze pokłady wiedzy, niż jest to zawarte w przepisie prawnym⁸. Swoją propozycję opieram na prowadzonych od 2005 roku badaniach dotyczących rozwoju polskich i litewskich praw wojskowych do połowy XVII wieku⁹.

Na wstępie należy zacząć od ogólników ocierających się o truizm. Taki charakter ma twierdzenie, że artykuły wojskowe nie odbijają w pełni rzeczywistości, niewątpliwie ją upraszczają i ograniczają do uprawnień, nakazów i zakazów. Dlatego konieczne jest uzupełnienie prezentowanych założeń o źródła ukazujące praktykę życia codziennego. Zastrzeżenie to właściwe jest wszystkim źródłom o charakterze normatywnym. Trzeba również pamiętać, że przepisy prawne mają cechę kształtowania rzeczywistości (funkcja dynamizująca i represyjna prawa)¹⁰.

kierowanie do wojska jako grupy – w ograniczonym zakresie można więc na ich podstawie wnioskować o religijności prywatnej żołnierzy i rzeczywistej roli religii w ich życiu. [...] Naszym zdaniem, brakuje także w artykułach wojskowych przesłanek do wnioskowania o wyjątkowej roli wojska w obronie religii, bo [...] traktują one wojsko jako część szlachty, odwołując się do zasad etycznych obowiązujących wszystkich przedstawicieli tego stanu”. Autorka podkreśla, że gdyby nawet: „obecność we wstępach do wszystkich artykułów wojskowych z 1 połowy XVII w. nakazu bojaźni Bożej nie wynika wyłącznie z konwencji, nie dowodzi [...], że rytuały religijne zapewniają zwycięstwo. Przeciwnie ilustrują pogląd, że jedyne co można zrobić, to nie drażnić Boga” (U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 129, 132).

⁶ Por. F. Tallett, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1717*, London–New York 1992, s. 126–127; R. F. Weigley, *The Age of Battles. The Quest for Decisive Warfare from Breitenfeld to Waterloo*, Bloomington 2004, s. 27; A. F. Upton, *Charles XI and Swedish Absolutism*, Cambridge 1998, s. 79–80.

⁷ Zob. M. Griffin, *Regulating Religion and Morality in the King's Armies, 1639–1646*, Brill – Leiden–Boston 2004, s. 231.

⁸ Por. J. Bardach, *Metoda porównawcza w zastosowaniu do powszechnej historii państwa i prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 14 (1962) z. 2, s. 10; A. Lityński, *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI–XVIII wieku*, Katowice 1976, s. 11; S. Salmonowicz, *Narodziny nowożytnej myśli kodyfikacyjnej w Europie*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 29 (1977) z. 1, s. 81–82.

⁹ K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, passim; idem, *Organizacja, prawo i dyscyplina*, passim. Wstępne założenia w tej materii zaprezentowałem w pracy: K. Łopatecki, *Artykuły wojskowe jako źródło poznania religijności żołnierzy doby wczesnonowoczesnej*, [w:] *Religijność. Wymiar prywatny i publiczny*, red. W. Szymborski, P. Nowakowski, Kraków 2007, s. 245–259.

¹⁰ Już w epoce odrodzenia w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim panowało przekonanie, iż prawo jest środkiem zmian istniejącego porządku. Sejm nie stał tylko na straży wykonywania

Dzięki praktyce sądowej oraz źródłom opisowym jesteśmy w stanie ocenić stopień adekwatności norm prawnych do regulowanej przez nie rzeczywistości¹¹. Życie społeczne zawsze w pewnym stopniu wyprzedza opisujące je akty prawne¹². Stopień tej adekwatności jest odwrotnie proporcjonalny do upływu czasu, jaki dzieli okres, w którym funkcjonuje przepis, począwszy od momentu jego wejścia w życie¹³. Dlatego odwoływanie się do tzw. starych praw należy traktować jako przepis pełniący jedynie rolę postulatywną wobec zmieniającej się rzeczywistości (funkcja stabilizująca i wychowawcza prawa)¹⁴. Przykładowo wykorzystywanie artykułów wojskowych z roku 1609, które faktycznie wykształciły się pod koniec XVI stulecia, do analizy sytuacji z 2. poł. XVII i XVIII wieku powinno być stosowane w sposób co najwyżej uzupełniający.

Badając zmieniające się w czasie treści zawarte w artykułach wojskowych, uznałem, że wyciąganie wniosków jedynie z brzmienia przepisów prawnych najczęściej prowadzi do błędnych konstatacji. Konieczne jest odniesienie badanego aktu normatywnego do wcześniejszych (wzorcowych) praw. Wynika to ze specyfiki prawa wojskowego, które składało się z ogromnej liczby, często wydawanych dokumentów, niemal zawsze w znacznym zakresie przepisywanych z wcześniejszych artykułów wojskowych. Recepcja ta mogła mieć charakter krajowy – co jest łatwiejsze do prześledzenia, oraz międzynarodowy, kiedy to twórcy wykorzystywali przepisy prawne z innych krajów.

To zjawisko można zobrazować, śledząc los artykułów wojskowych Gustawa II Adolfa z 1621 roku. Od roku 1630 powszechnie przyjmowano je w północnych krajach Rzeszy niemieckiej¹⁵. Specjalnie na potrzeby wojsk najemnych oraz oddziałów sojuszniczych protestanckich księstw w 1632 roku zostały one zaostrzone i rozbudowane oraz przetłumaczone na język niemiecki¹⁶. Władca

starych praw, ale dążył do zmiany i ulepszenia istniejących. Zob. W. Uruszczak, *Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów odrodzenia*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 32 (1980) z. 2, s. 56–57.

¹¹ Por. J. Sowa, „*W czym vertitur powaga moja hetmańska...*”. *Organizacja i procedura sądu hetmańskiego w Koronie w latach 1683–1699*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65 (2013) z. 1, s. 203–228; T. Srogosz, *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010.

¹² Por. S. Pilipiec, P. Szreniawski, *Akceptacja społeczna jako podstawa wyodrębnienia się gałęzi prawa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 64 (2010), s. 125.

¹³ Por. J. Polan-Haraschin, *Rozkaz w polskim wojskowym prawie karnym*, Kraków 1959, s. 7.

¹⁴ Por. H. Grajewski, *Granice czasowe mocy obowiązującej norm dawnego prawa polskiego*, Łódź 1970, s. 19.

¹⁵ Por. K. Ögren, *Humanitarian Law in the Articles of War Decreed in 1621 by King Gustavus Adolphus of Sweden*, „International Review of the Red Cross” 313 (1996), s. 439–440; K. Koranyi, *Z badań nad polskimi i szwedzkimi artykułami wojskowymi XVII stulecia*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 276–277.

¹⁶ Przykładowo: *Schwedisches Kriegs-Recht, Oder Artickulß-Briefff, Des ... Herrns Gvstaff Adolffs ...*, Halberstadt-Kolwald 1632; *Schwedisches Kriegs-Recht, oder Artikuls-Briefff deß ... Herrn Gustaff Adolffs*, Mayntz 1632; *Schwedisches Kriegs-Recht, oder Articuls-Briefff, deß ...*

Rzeczypospolitej Władysław IV z nieznacznymi zmianami recypował szwedzkie normy jako prawo obowiązujące w autoramencie cudzoziemskim, wydając je w języku polskim¹⁷. Również Krzysztof Radziwiłł chętnie wykorzystywał dorobek szwedzki przy tworzeniu własnych artykułów dla armii litewskiej z lat 1633, 1635, podobnie uczynił w drukowanej wersji Michał Kazimierz Pac w roku 1673¹⁸. Do innych państw reformujących prawo wojskowe na wzór szwedzki należy zaliczyć Szwajcarię oraz Prusy-Brandenburgię¹⁹. Rosja dopiero na przełomie XVII i XVIII wieku zaczęła stosować nowoczesne prawa wojskowe i wówczas przejęła rozwiązania skandynawskie: *Ustaw Wojnski* z 1716 roku stanowi daleko posuniętą ich recepcję²⁰.

Szczególny przypadek dotyczy Anglii, gdzie oprócz recepcji aktów normatywnych zastosowano dodatkowe rozwiązania²¹. W tym celu przetłumaczono na język angielski pieśni i modlitwy stosowane w armii Gustawa II Adolfa²². Takie rozwiązanie zapewniało możliwość dalej idącej reformy religijności żołnierzy. Poświadczą to fakt, że rozwiązania wypracowane w Szwecji dotarły do artykułów wojskowych przeznaczonych dla milicji kolonii angielskiej

Herrns Gustaff Adolffs, Meyntz-Meres 1632; *Schwedisches Kriegs-Recht oder Articul-Brieff desz ... Herrns Gustaff Adolffs ...*, Heylbrunn 1632; *Schwedisches Kriegs-Recht, oder Articul-Brieff deß ... Herrn Gustaff Adolffs*, Nürnberg-Endter 1632.

¹⁷ *Króla Władysława IV artykuły wojsku cudzoziemskiemu opisane*, [w:] *Polskie ustawy ...*, op. cit., s. 209–225; por. K. Koranyi, *Z badań nad polskimi i szwedzkimi artykułami wojskowymi XVII stulecia*, op. cit., s. 272 n.; K. Łopatecki, *Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 11 (2011) z. 2, s. 235–255.

¹⁸ Zob. K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”, s. 426–427 n.

¹⁹ Por. K. Koranyi, *Über schweizerische und polnische Kriegsartikel besonders im XVII. Jahrhundert*, [w:] *VIIIe Congrès international des sciences historiques, Zurich, 1938: communications présentées*, Paris 1938, s. 434–435; *Churfürstliches Brandenburgisches Kriegs-Recht oder Articul-Brieff*, [w:] *Corpus Constitutionum Marchicarum, Oder Königl. Preußis. und Churfürstl. Brandenburgische in der Chur- und Marck Brandenburg, auch incorporirten Landen publicirte und ergangene Ordnungen, Edicta, Mandata, Rescripta*, Bd. III, Berlin-Halle [1737], s. 59–79; S. Augusiewicz, *Ochrona ludności cywilnej w Prusach Książęcych i na Warmii w świetle brandenburskich rozporządzeń i artykułów wojennych z lat 1655–1660*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. 3: *Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009, s. 121–129.

²⁰ *Уставъ Воинский, Артикуль Воинский с кратким толькованием*, [w:] *Памятники русского права*, Вып. 8: *Законодательные акты Петра I, первая четверть XVIII в.*, ред. К. А. Софроненко, Москва 1961. Zob. E. Anners, *Den Karolinska Militärstraffrätten och Peter den Stores Krigsartiklar*, Uppsalla 1961, s. 16 n. Autor porównał artykuły Piotra I Wielkiego ze szwedzkim aktem normatywnym z 1683 roku, powstałym na bazie artykułów wojskowych Gustawa II Adolfa. Z ich zestawienia wynika, że pierwsze dwa rozdziały (o religijności i nabożeństwach) są całkowicie zapożyczone z rozwiązań skandynawskich.

²¹ *The Swedish Discipline, Religious, Civile, and Military*, London 1632, s. 39–69; R. Ward, *Animadversions of Warre*, London 1639, s. 41–54.

²² *The Svvedish Discipline...*, op. cit., s. 4–35.

w Wirginii z 1675 roku²³. To zaś słusznie skłaniało badaczy do potwierdzenia tezy o silnym przywiązaniu kolonistów do wiary protestanckiej²⁴.

Powracając do spraw natury ogólnej, trudno uznać, że religijność szwedzka doby panowania Gustawa II Adolfa była identyczna z angielską, rosyjską, pruską, litewską, polską, szwajcarską, a nawet północnoamerykańską (co więcej, istniejącą w różnych dziesięcioleciach), a takie spostrzeżenie można byłoby poczynić, studiując jedynie treść przepisów prawnych. Daleki jestem także od twierdzenia, że żołnierze jako grupa zawodowa mieli uniwersalny w całym świecie chrześcijańskim system wartości. Co najwyżej można stwierdzić, że pewien uniwersalizm prawny narzucał ludziom o różnym światopoglądzie pewne wspólne wytyczne – niezależnie od szerokości i długości geograficznej pobożność wzmacniała dyscyplinę w oddziałach wojskowych, stąd na pewnym poziomie ogólności była wszędzie propagowana.

A contrario, działania prawodawców, którzy postanowili samodzielnie skonstruować treść przepisów, stanowią ogromną wartość poznawczą. Nie jest to wynik tylko literalnego zapisu przepisu prawnego, ale w kontekście do wcześniejszych norm prawnych pozwala na wyciągnięcie dodatkowych wniosków. Możemy mieć do czynienia z dwiema sytuacjami – nowa regulacja wprowadza nieznaną wcześniej wzór powinności²⁵ lub modyfikuje już istniejący²⁶.

Analiza systemu prawnego *sensu largo* i prawa wojskowego *sensu stricte* wskazuje na specyfikę charakterystyczną aż do czasów oświecenia. Nie starano się wówczas ogarnąć wszelkich możliwych sytuacji poprzez normy prawne²⁷. Stąd istnienie przepisów prawnych i ich konkretyzacja lub zaostrenie sankcji wskazuje na problem społeczny, który wymagał rozwiązania. Niestety, badania wskazują, że tworząc prawa wojskowe, współcześni poświęcali im niewiele uwagi²⁸. Była to praca daleka od obecnych wyobrażeń dotyczących przygoto-

²³ Por. K. Łopatecki, *Najstarsze północnoamerykańskie artykuły wojskowe*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65 (2013) z. 1, s. 175–200.

²⁴ Por. J. B. Dillon, B. Douglass, *Oddities of Colonial Legislation in America: As Applied to the Public Lands, Primitive Education, Religion, Morals, Indians, etc.*, Indianapolis 1879, s. 31–32.

²⁵ Przykładowo władze Connecticut w 1675 roku wydały Indianom wystawiającym sojusznicze oddziały reguły dotyczące moralności i zasad religijnych. Zob. *Laws for the Said Indians to Observe*, [w:] *Letter from the English King and Queens Charles II, James II, William and Mary, Anne, George II, to the Governors of the Colony of Connecticut, together with the answers thereto, from 1635 to 1749*, ed. R. R. Hinman, Hartford 1836, s. 93–95.

²⁶ W pracy *Związki małżeńskie i pozamałżeńskie występujące w armii koronnej i litewskiej w XVI i XVII stuleciu – prawo i stan faktyczny*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 14 (2014) ukazują przemiany treści przepisów prawnych, które starały się zwalczyć patologię polegającą na ukrywaniu w oddziałach kobiet.

²⁷ Stąd tak chętnie posługiwano się w prawie wojskowym zasadą subsydiarności. Zob. W. Organiściak, *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001, s. 48.

²⁸ Por. K. Łopatecki, *Okoliczności tworzenia prawa wojskowego w Wielkim Księstwie Litewskim (1535–1673). Z badań nad kulturą prawą Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Środowiska*

wania aktów normatywnych²⁹. Dlatego pojawiały się w armiach europejskich specyficzne, niespotykane gdzie indziej przepisy, które wskazują nie tylko na zapobiegliwość prawodawców, lecz przede wszystkim na patologie występujące w armii. Przykładowo może być to rozbudowany katalog przestępstw dotyczących dewiacji seksualnych w ustawach wojskowych Piotra I³⁰, czy też wydawanie przez oficerów fałszywych rachunków w armii angielskiej³¹.

Aby zobrazować tę metodę w praktyce, możemy przywołać znakomitą pracę Urszuli Augustyniak *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej*. Autorka, prezentując religijność Krzysztofa Radziwiłła i jego żołnierzy, wykorzystuje artykuły hetmańskie z roku 1635 i konfrontuje je z wydanymi w tym samym czasie przez Władysława IV artykułami wojskowymi dla autoramentu cudzoziemskiego, a także z aprobowanymi na sejmie w 1609 roku artykułami hetmanów koronnych³². O wiele bardziej interesujące wyniki można było uzyskać, porównując

kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 173–189.

²⁹ Odmienny pogląd prezentuje Karol Żojdź (*Przeciwko moralności, czy dyscyplinie? „Przestępstwa seksualne” popełniane przez żołnierzy koronnych i litewskich w XVII w.*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 3, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J. J. Sowa, Oświęcim 2014, s. 102): „Większą szczegółowość w tej mierze artykułów z 1609 r. i tych późniejszych wiązałbym nie tyle za literaturą z kryzysem struktury rodzinnej w sferze obyczajowej, któremu starano się zapobiec, lecz po prostu z wzrostem samych artykułów, co było reakcją na plagę konfederacji wojskowych, a także towarzyszącej im swawoli oraz grabieży nie tylko w królewskich, ale również w dobrach duchownych i świeckich”. Twierdzenie to o tyle ciekawe, co nie podparte żadnymi dowodami, dostrzega korelację pomiędzy rozwojem artykułów wojskowych, a kolejnymi konfederacjami. Jest to o tyle prawda, że patologie wywoływały przeciwdziałanie władz wojskowych. Nie mieliśmy natomiast do czynienia z całościowym przemodelowaniem aktów prawa wojskowego tylko dlatego, że zawiązywane były konfederacje (które notabene mogły poszczycić się rygorystycznymi aktami normatywnymi). Dodatkowo, to nie hetmani, lecz sejm próbował znaleźć rozwiązanie problemu coraz gorszego stosunku żołnierzy do ludności cywilnej. W artykułach wojskowych wszystkie patologie zostały odnotowane (zakaz buntów, sekcji, konfederacji, picowania oraz zakładania leży w dobrach szlacheckich), sejm zaczął od nowa regulować te przestępstwa w konstytucjach *Disciplina militaris*, co otwierało drogę do dochodzenia sprawiedliwości przed sądami cywilnymi. Po trzecie, udział sejmu w tworzeniu artykułów z 1609 roku ograniczył się do ich akceptacji, nie wiązał się z ich rozbudowaniem. Rzeczywiście, artykuły wojskowe w ciągu XVI i XVII wieku stale się powiększały, ale był to wynik profesjonalizacji służby wojskowej (coraz więcej sytuacji należało uregulować). Czyim innym jest jednakże tworzenie nowych norm prawnych, a czym innym doprecyzowanie lub modyfikacja istniejących. W konsekwencji wyodrębniły się regulaminy wojskowe, co pozwoliło na skrócenie artykułów wojskowych i ograniczenie ich do aktów regulujących przestępstwa wojskowe. Zob. K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”, op. cit., s. 609–676.

³⁰ Opisano przestępstwo sodomii, karany był homoseksualizm. O rozpowszechnieniu tych zjawisk w armii świadczy również ich łagodniejsze karanie w stosunku do reguł obowiązujących poza wojskiem i penalizacja przymuszania do stosunków homoseksualnych. Zob. *Уставъ Воинскій*, art. 165, 166, s. 359–360, 439–440.

³¹ Por. *Articles of War of James II (1688)*, [w:] W. Winthrop, *Military Law and Precedents*, op. cit., art. 43, s. 926.

³² U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 88–108.

podstawowy akt normatywny z wcześniejszymi prawami istniejącymi na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ujawniłyby się wówczas dynamika zmian, mająca daleko idące konsekwencje. Przykładowo Krzysztof Radziwiłł jest twórcą najbardziej rozbudowanej koncepcji Boga – Pana Historii w artykułach wojskowych³³. Wspomniana idea ukonstytuowała się w artykułach wojskowych w latach 60. XVI wieku. Najpierw Jan Chodkiewicz w 1564 roku³⁴, rok później Stanisław Cikowski stworzył podstawę tej wizji rzeczywistości³⁵. Ideał ten nie uległ petryfikacji, lecz ciągle ewoluował, nabierając coraz to nowych treści aż do połowy XVIII stulecia³⁶.

Innym aspektem jest wskazanie przełomowego momentu dla rozwoju danej koncepcji lub instytucji. Przykładem tego może być wprzęgnięcie instytucji kapelanów i nabożeństw w struktury wojskowe poprzez akty normatywne. Jako pierwszy, w sposób systemowy, dokonał tego Gustaw Adolf w roku 1621³⁷. Było to nowatorskie podejście, które następnie zostało zastosowane przez wszystkie, w tym katolickie, państwa europejskie³⁸. Interesująca jest przy tym szybkość przyjęcia rozwiązań w różnych krajach³⁹.

³³ „Naprzód i nadewszystko wszyscy mają mieć przed oczyma bojaźń Bożą, ta bowiem obozow i wojska broni, ta krolom, hetmanom i rycerstwu dodaje dobrego serca, gdyż Bog jest Bogiem wojsk i panem zastępow, On w pobożnych i cnotliwych obozach przemieszkiwa, a na niepobożne wojska strach, hańbę i przegraną dopuszcza. Każdy tegy rycerski człowiek powołanie swoje rycerskie z bojaźnią Bożą niech odprawuje, strzegąc się i uczynkow Majestat Boży obrażających i mow ładajakich o Bogu albo przeciw Bogu bluźnierskich. Do czego pułkownicy, rotmistrze towarzystwu, towarzystwo czeladzie swojej dobry przykład z siebie dawać mają. A ktoby w tym występny i nieprzykładny był, tego hetman, obawiając się, aby sam z wojskiem od Boga pokarany nie był, karać surowo będzie” (*Krzysztofa Radziwiłła hetmana wielkiego litewskiego artykuły wojskowe*, [w:] *Polskie ustawy...*, op. cit., art. 2, s. 234–235).

³⁴ „Naprzód w wojsce bogobożności i posłuszeństwa jest potrzeba, przeto każdy według największego uważenia sumienia swego P. Boga na wszelki czas przed oczyma mieć ma” (*Jana Chodkiewicza starosty żmudzkiego artykuły dla wojska na leżach*, [w:] *Polskie ustawy...*, op. cit., s.120).

³⁵ Najważniejszy jest artykuł 1, gdzie dowódca „przypomniiał, aby bojaźń Boża była między nami, chcemyli, aby nam P. Bóg na tej drodze fortunil a nam wodzem i przewodnikiem był” (*Stanisława Cikowskiego wiceregenta artykuły dla wojska polskiego w W. Ks. Litewskim*, [w:] *Polskie ustawy...*, op. cit., s. 124).

³⁶ Por. S. Brodowski, *Corpus iuris militaris Polonicum*, Elbląg 1753, s. 2, 4, 6; Biblioteka PAN w Kórniku, sygn. 659, k. 10–10v.

³⁷ *Code of Articles of King Gustavus Adolphus of Sweden (1621)*, [w:] W. Winthrop, *Military Law and Precedents*, op. cit., art. 5–15, s. 907–908; N. G. Cooper, *Gustavus Adolphus Military Justice*, „*Military Law Review*” 92 (1981), s.132, 134–135; K. Ögren, *Humanitarian Law in the Articles of War...*, op. cit., s. 438–439.

³⁸ O roli kapelanów w wojskach hiszpańskich: L. White, *The Experience of Spain's Early Modern Soldiers: Combat, Welfare and Violence*, „*War in History*” 9 (2002) 1, s. 31–32.

³⁹ Przykładowo armia Wielkiego Księstwa Litewskiego już w 1622 roku dostrzegła reformy związane z nabożeństwami wojskowymi przeprowadzone w Szwecji. Zob. *Księcia Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawy wojenne i polityczne 1621–1632*, Paryż 1859, s. 259.

Nieco miejsca należy poświęcić również nienormatywnym fragmentom artykułów wojskowych. Przywołać należy tezę sformułowaną przez Wacława Uruszczaka, który wskazuje, że we współczesnych aktach prawnych istotną rolę odgrywały oprócz norm prawnych sensu stricte (hipoteza, dyspozycja, sankcja), również nienormatywne części jak arengi. Podawały one motywy wydania aktu normatywnego. W konsekwencji, nie tylko z właściwego przepisu, ale i z obszernego wprowadzenia należy dokonać interpretacji⁴⁰. Specyfiką litewskiego i koronnego prawa wojskowego było promowanie idei bezpośredniej interwencji Bożej mającej postać kary za grzechy, polegającej na kłesce militarnej⁴¹. Zapisy powyższe znajdowały się na początku aktu normatywnego jako swoiste uzasadnienie potrzeby wydania praw wojskowych. Były one z reguły pomijane przez historyków prawa, nie znajdowały również uznania wśród innych badaczy⁴².

W świetle powyższej argumentacji arenga umocowywała cały akt normatywny w prawie Bożym⁴³. Dlatego nieuprawnione jest twierdzenie o niewielkim znaczeniu tych fragmentów. Zapisy powyższe stanowią istotny przejaw działania naczelnego dowództwa zmierzającego do zwiększenia dyscypliny w armii, dzięki wpojeniu w środowisku żołnierskim koncepcji Boga – Pana Historii⁴⁴.

Niewątpliwie kształtowanie postaw religijnych przez prawo i skuteczność tego instrumentu jest problemem dyskusyjnym. Wchodzimy bowiem w kwestię sumienia jednostek, jego faktycznych przekonań, które nie musiały być zgodne z zewnętrznymi przejawami pobożności. W armii prawo mogło narzucać koncepcję wiary zgodnie z zasadą *cuius regio eius religio*. Nie tyle jednak wynikało to z przepisów prawnych, ile z decyzji naczelnych wodzów sił zbrojnych⁴⁵.

Należy poruszyć inny nie mniej ważny wątek. Badając religijności żołnierzy, trzeba pamiętać, jaki organ tworzył prawo. Uprawnienia w tym względzie mieli naczelnicy wojska, królowie, rada miejska, parlament, a nawet sami żołnierze (skonfederowane wojsko)⁴⁶. Każdy z tych podmiotów z innej perspektywy patrzy na wojsko i oczekuje nieco innych cech od żołnierzy. Aby to zobrazować,

⁴⁰ Uruszczak (*Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów odrodzenia*, op. cit., s. 57), dopatruje się daleko idących korelacji współczesnej wykładni prawa z interpretacją Pisma Świętego. W księdze tej nie było decydujące dosłowne brzmienie, ale treść kryjąca się pod szatą słowną.

⁴¹ Działanie to widoczne było również, choć naszym zdaniem w mniejszym stopniu, w innych europejskich artykułach wojskowych. Por. R. F. Weigley, *The Age of Battles...*, op. cit., s. 27.

⁴² Wyjątkiem jest J. Ronikier, *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze...*, op. cit., s. 25.

⁴³ Por. G. M. Kowalski, *Zwyczaj i prawo zwyczajowe w doktrynie prawa i praktyce sądów miejskich karnych w Polsce (XVI–XVIII w.)*, Kraków 2013, s. 123–124.

⁴⁴ Por. K. Łopatecki, *Koncepcja Pana Boga...*, op. cit., s. 360–370.

⁴⁵ Szerzej: K. Łopatecki, *Cuius regio...*, op. cit., s. 37–50.

⁴⁶ Por. G. Błaszczuk, *Artykuły wojskowe i ich rola...*, op. cit., s. 85–101; K. Łopatecki, *Charakterystyka „miejskich artykułów wojskowych”...*, s. 5–38; idem, W. Organiściak, *Udział parlamentu angielskiego i sejmu Rzeczypospolitej szlacheckiej w pracach nad artykułami*

warto przywołać przypadek istniejący w Rzeczypospolitej. Naczelní wodzowie ogłaszali tzw. artykuły hetmańskie, które stanowiły szkielet organizacyjny i dyscyplinarny wojska. Ich celem było zapewnienie sprawności w prowadzeniu działań operacyjnych i militarnych, a zatem dążono do zaprowadzenia wysokiego morale i dyscypliny. Natomiast społeczeństwo szlacheckie poprzez działanie sejmu starało się ingerować w ich treść w szczególności w odniesieniu do relacji wojsko – ludność cywilna⁴⁷.

Bardzo wartościową grupą aktów normatywnych są artykuły wydawane przez samo wojsko. Działo się tak podczas konfederacji wojsk, jak i u stale skonfederowanych lisowczyków. Niekoniecznie jednak oznacza to, że wydane przez nich źródło ma większą wiarygodność. Za przykład mogą służyć prawa ogłaszane przez lisowczyków. Mają one niespotykany wśród innych typów artykułów wojskowych aspekt propagandowy. Wbrew logice są to przepisy bardzo rygorystyczne⁴⁸. Skądinąd wiemy, iż żołnierze wydający owe artykuły postępowali wprost przeciwnie⁴⁹. Tym samym artykuły elearskie podobnie jak konfederackie pełniły funkcje propagandowe, realizując bardziej oczekiwania społeczne niż wewnętrzne przekonanie⁵⁰.

* * *

Podsumowując, istotnym błędem w dotychczasowych badaniach było traktowanie wszystkich praw wojskowych jako jednolitego wewnętrznie zbioru. Tymczasem przy analizie norm prawnych, w szczególności w kwestiach religijnych, powinno się uwzględnić czynniki dodatkowe. Przede wszystkim należy prześledzić rozwój normy prawnej – w jaki sposób znalazła się ona

wojskowymi, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 421–436.

⁴⁷ Zwraca na to uwagę Stanisław Koniecpolski: „po congressach publicznych fremitus y acclamatie, na Sejmikach żarliwe artykuły, a na Seimach nowe y coraz ostrzejsze prawa ex eo fonte wynikają” (*Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842, s. 283). Pierwsze konstytucje o tym charakterze pojawiły się pod koniec lat 80. XVI wieku. Zob. M. Ciara, *Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590–1610*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 31 (1988), s. 64–65.

⁴⁸ Por. W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, op. cit., s. 134–135.

⁴⁹ Por. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 409–410. Słusznie zauważył J. Urwanowicz (*Wojskowe „sejmiki”*. *Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996, s. 107–108), że próby narzucenia dyscypliny związane były ze wzmocnieniem pozycji naczelnego wodza, a nie stworzeniem jeszcze bardziej restrykcyjnych przepisów.

⁵⁰ Sformułowali to sami żołnierze, głosząc, iż „po łasce Bożej siła nam na chęci i miłości ludzkiej należy” (*Józefa Cieklińskiego marszałka konfederacji artykuły*, [w:] *Polskie ustawy...*, op. cit., s. 207). W grupie społecznej wzory zachowania mogą nabierać charakteru akceptacji faktycznej lub jedynie werbalnej. Zob. M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1986, s. 11–12.

w analizowanych artykułach wojskowych. Może być to pełna recepcja z wcześniejszych (krajowych lub zagranicznych) praw, reforma istniejących już regulacji lub całkowicie nowa norma. Ponadto należy ocenić czas, który upłynął pomiędzy uchwaleniem praw a interesującym nas okresem, co pozwoli nam stwierdzić, czy mamy do czynienia z funkcją dynamizującą czy stabilizującą prawa.

Koniecznym działaniem jest umiejscowienie norm prawnych w przestrzeni dynamicznie kształtującego się prawa wojskowego, tak pod względem temporalnym, jak i geopolitycznym. Zmiana przepisów, ich konkretyzacja, zaostrzenie lub złagodzenie sankcji, w końcu penalizacja czynów w innych krajach europejskich niewuwzględniona może dać nam dodatkowe informacje przy analizie danego zagadnienia. W końcu też należy pamiętać, kim był prawodawca i w jakim celu ogłosił akt normatywny.

Abstrakt

Wojskowe akta normatywne, choć stanowią przedmiot badań historyków wojskowości, jak dotąd w niewielkim stopniu były wykorzystywane jako źródło historyczne do badań nad przemianami pobożności oraz religijności żołnierzy. Tego typu badania odnosić się mogą do trzech wyraźnie określonych fenomenów, takich jak: instytucja kapelanów wojskowych, ceremonie religijne oraz propagowanie koncepcji Boga. Artykuł stanowi zatem próbę zaprezentowania założeń metodologicznych umożliwiających wydobycie ze źródeł – artykułów wojskowych – informacji wykraczających poza treść formalnie konotowaną przez przepis prawny. Podstawę zaprezentowanych analiz stanowią badania poświęcone rozwojowi polskich i litewskich praw wojskowych w okresie połowy XVII wieku.

Słowa kluczowe

Religijność; pobożność; wojsko; żołnierze; metodologia

Abstract

Soldiers Religiosity In the Light of Military Legal Acts: A Methodological Approach

Despite being the object of research conducted by military historians, so far military normative acts have found little interest as a historical source for the study of the changes of piety and religiosity among soldiers. The studies can relate to three clearly defined phenomena such as the institution of military chaplains, religious ceremonies and the spread of the concept of God. Thus, this article constitutes an attempt to present the methodological assumptions allowing to extract from the sources – military records – more information than just data relating to the contents formally connoted by the legal regulations. The basis of the presented analysis constitutes the research devoted to the study of the development of the Polish and Lithuanian military laws till the middle of the 17th century.

Keywords

Religiosity; piety; army; soldiers; methodology

Bibliografia

- Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 409–410.
- Anners E., *Den Karolinska Militärstraffrätten och Peter den Stores Krigsartiklar*, Uppsalla 1961.
- Artykuły lisowczyków tzw. głogowskie*, [w:] W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, Warszawa–Poznań 1978, s. 186–192.
- Artykuły od JW Pana JM pana Mikołaja Radziwiłła*, [w:] M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- Artykuły wojenne króla Augusta III*, wyd. W. Organiściak, „Z Dziejów Prawa” 3 (2010), s. 177–185.
- Artykuły Wojskowe dla Milicji JO Xiążęcia Jmci Karola Stanisława Radziwiłła Wojewody Wileńskiego*, wyd. W. Organiściak, „Z Dziejów Prawa” 4 (2011), s. 321–333.
- Augusiewicz S., *Ochrona ludności cywilnej w Prusach Książęcych i na Warmii w świetle brandenburskich rozporządzeń i artykułów wojennych z lat 1655–1660*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. 3: *Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009, s. 121–129.
- Augustyniak U., *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004.
- Bardach J., *Metoda porównawcza w zastosowaniu do powszechnej historii państwa i prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 14 (1962) z. 2, s. 10.
- Błaszczyk G., *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 31 (1979) z. 2, s. 103–106.
- Brodowski S., *Corpus iuris militaris Polonicum*, Elbląg 1753 (Biblioteka PAN w Kórniku, sygn. 659, k.10–10v.)
- Churfürstliches Brandenburgisches Kriegs-Recht oder Articul-Brieff*, [w:] *Corpus Constitutionum Marchicarum, Oder Königl. Preußis. und Churfürstl. Brandenburgische in der Chur- und Marck Brandenburg, auch incorporirten Landen publicirte und ergangene Ordnungen, Edicta, Mandata, Rescripta*, Bd. III, Berlin–Halle [1737].
- Ciara M., *Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590–1610*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 31 (1988), s. 64–65.
- Cooper N. G., *Gustavus Adolphus Military Justice*, „Military Law Review” 92 (1981).
- Cuius regio eius religio w wojskach Rzeczypospolitej? Kwestia wolności głoszenia wiary wśród żołnierzy w latach dwudziestych XVII wieku*, [w:] *Studia nad Reformacją*, red. E. Bagińska, P. Guzowski, M. Liedke, Białystok 2010, s. 37–50.
- Dillon J. B., Douglass B., *Oddities of Colonial Legislation in America: As Applied to the Public Lands, Primitive Education, Religion, Morals, Indians, etc.*, Indianapolis 1879.
- Extrakt Artykułów wojskowych za Nayaśniejszych Krolow Polskich y Hetmanow Wielkiego Księstwa Litewskiego ustanowionych na rozkaz J.O. Księcia Hieronima Radziwiłła starosty Krzyczewskiego dla Garnizonu w Slucku sporządzone 29 kwietnia 1733 roku w Zamku Sluckim*, wyd. W. Organiściak, „Z Dziejów Prawa” 5 (2012), s. 375–388.
- Frauenholz E., *Das Heerwesen in der Zeit des dreissigjährigen Krieges. Teil I, Das Söldnertum*, München 1938.

- Grajewski H., *Granice czasowe mocy obowiązującej norm dawnego prawa polskiego*, Łódź 1970.
- Griffin M., *Regulating Religion and Morality in the King's Armies, 1639–1646*, Leiden–Boston 2004.
- Koranyi K., *Über schweizerische und polnische Kriegsartikel besonders im XVII. Jahrhundert*, [w:] *VIIIe Congrès international des sciences historiques, Zurich, 1938: communications présentées*, Paris 1938.
- Koranyi K., *Z badań nad polskimi i szwedzkimi artykułami wojskowymi XVII stulecia*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 276–277.
- Kowalski G. M., *Zwyczaj i prawo zwyczajowe w doktrynie prawa i praktyce sądów miejskich karnych w Polsce (XVI–XVIII w.)*, Kraków 2013.
- Księcia Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawy wojenne i polityczne 1621–1632*, Paryż 1859.
- Kutrzeba S., *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1–2, Lwów–Warszawa–Kraków 1926.
- Laws for the Said Indians to Observe*, [w:] *Letter from the English King and Queens Charles II, James II, William and Mary, Anne, George II, to the Governors of the Colony of Connecticut, together with the answers thereto, from 1635 to 1749*, ed. R. R. Hinman, Hartford 1836, s. 93–95.
- Lityński A., *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI–XVIII wieku*, Katowice 1976.
- Łopatecki K., *Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 11 (2011) z. 2, s. 235–255.
- Łopatecki K., *Artykuły wojskowe jako źródło poznania religijności żołnierzy doby wczesnonowożytnej*, [w:] *Religijność. Wymiar prywatny i publiczny*, red. W. Szymborski, P. Nowakowski, Kraków 2007, s. 245–259.
- Łopatecki K., *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.
- Łopatecki K., *Koncepcja Pana Boga Historii wśród żołnierzy Rzeczypospolitej na przełomie XVI–XVII w.*, [w:] *Religia wobec historii, historia wobec religii*, red. E. Przybył, Kraków 2006, s. 360–370.
- Łopatecki K., *Najstarsze północnoamerykańskie artykuły wojskowe*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65 (2013) z. 1, s. 175–200.
- Łopatecki K., *Okoliczności tworzenia prawa wojskowego w Wielkim Księstwie Litewskim (1535–1673). Z badań nad kulturą prawą Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 173–189.
- Łopatecki K., Organiściak W., *Udział parlamentu angielskiego i sejmu Rzeczypospolitej szlacheckiej w pracach nad artykułami wojskowymi*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 421–436.
- Łopatecki K., *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.
- Nabożeństwa wojskowe w Rzeczypospolitej szlacheckiej: zarys organizacyjno-prawny*, [w:] *Rzeczypospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 521–539.
- Nowak E., *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce (966–1831)*, Warszawa 1932.
- Ögren K., *Humanitarian Law in the Articles of War Decreed in 1621 by King Gustavus Adolphus of Sweden*, „International Review of the Red Cross” 313 (1996), s. 438–442, <http://dx.doi.org/10.1017/S0020860400084849>.
- Ordynacja hetmańska oraz i informacja wszystkim komendantom, pułkownikom, rotmistrzom, porucznikom, chorążym, namiestnikom i calemu rycerstwu, jaki porządek trzymać mają*

- idąc do szczyku przeciwko nieprzyjacielowi i w polowej formalnej bitwie*, [w:] J. Wojtasik, *Ordynacja hetmańska dotycząca taktyki wojsk polskich z początku XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 6 (1960) z. 1, s. 290–292.
- Organiściak W., *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001.
- Ossowska M., *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1986.
- Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*, wyd. S. Przylęcki, Lwów 1842.
- Pilipiec S., Szreniawski P., *Akceptacja społeczna jako podstawa wyodrębnienia się gałęzi prawa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 64 (2010), s. 125.
- Polan-Haraschin J., *Rozkaz w polskim wojskowym prawie karnym*, Kraków 1959.
- Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, oprac. Kutrzeba S., Kraków 1937.
- Przeciwko moralności, czy dyscyplinie? „Przestępstwa seksualne” popełniane przez żołnierzy koronnych i litewskich w XVII w.*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J. J. Sowa, t. 3, Oświęcim 2014.
- Regulamin konfederatów barskich ustanowiony w obozie pod Muszyną*, wyd. A. Wasiak, „Rocznik Sądecki” 21 (1993), s. 89–101.
- Regulamin obozu konfederackiego pod Muszyną*, wyd. A. Wasiak, „Rocznik Sądecki” 13 (1972), s. 253–254.
- Ronikier J., *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze. Studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706–1725*, Kraków 1992.
- Ryskie artykuły wojskowe z 1600 r.*, [w:] K. Łopatecki, *Charakterystyka „miejskich artykułów wojskowych” na przykładzie Rigischer Artikelsbriefz 1600 roku*, „Zapiski Historyczne” 78 (2013), s. 33–38.
- Salmonowicz S., *Narodziny nowożytnej myśli kodyfikacyjnej w Europie*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 29 (1977) z. 1, s. 81–82.
- Srogosz T., *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010.
- Sowa J., „*W czym vertitur powaga moja hetmańska...*”. *Organizacja i procedura sądu hetmańskiego w Koronie w latach 1683–1699*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65 (2013) z. 1, s. 203–228.
- The Swedish Discipline, Religious, Civile, and Military*, London 1632.
- Tallett F., *War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1717*, London–New York 1992.
- Уставъ Воинский, Артикуль Воинский с кратким толькованием*, [w:] *Памятники русского права*, Вып. 8: Законодательные акты Петра I, первая четверть XVIII в., ред. К. А. Софроненко, Москва 1961.
- Upton A. F., *Charles XI and Swedish Absolutism*, Cambridge 1998.
- Uruszczak W., *Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów odrodzenia*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 32 (1980) z. 2, s. 56–57.
- Urwanowicz J., *Wojskowe „sejmiki”. Kola w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996.
- Ward R., *Animadversions of Warre*, London 1639.
- Weigley R. F., *The Age of Battles. The Quest for Decisive Warfare from Breitenfeld to Waterloo*, Bloomington 2004.
- White L., *The Experience of Spain’s Early Modern Soldiers: Combat, Welfare and Violence*, „War in History” 9 (2002) 1, s. 31–32.
- Winthrop W., *Military Law and Precedents*, Washington 1920.